Actief maatschappelijk burgerschap als fundament voor de democratische rechtsstaat

Marianne Hirsch Ballin

"Aan den smeedijzeren ingangspoort van het concentratiekamp Buchenwald pronkten de woorden: 'Recht oder Unrecht-mein Vaterland'. Doch reeds spoedig konden wij, die binnentraden, ons ervan overtuigen: hier wordt niet, hoe dan ook, onrecht gedaan – neen, het recht was uitgebannen uit dit vacuüm van enkele vierkante kilometers."[1]

In 1947 sprak mijn grootvader deze woorden aan de Universiteit Utrecht over zijn gevangenschap in het concentratiekamp Buchenwald. Na jaren van uitsluiting en vervolging begon hij daar aan zijn werk als docent privaatrecht.

In deze jaarthematekst wil ik voortbouwen op de les die mijn grootvader trok uit zijn persoonlijke ervaringen tijdens dit gevangenschap. Ik kom erop uit dat staatsburgerschap een basaal noodzakelijk recht is, maar dat actief maatschappelijk burgerschap nodig is voor de toekomst van onze samenleving, van onze democratische rechtsstaat. Om dat duidelijk te maken, wil ik stilstaan bij wat staatsburgerschap inhoudt, wat maatschappelijk burgerschap is en waarom het actief uitoefenen daarvan voorkomt dat radicale tendensen in onze samenleving de overhand krijgen, zoals dat ooit in nazi-Duitsland gebeurde.

De uitspraak van mijn grootvader zegt allereerst iets over het wezen van de concentratiekampen: de totale rechteloosheid, zonder maar een schijn van burgerschap. Er was voor de gevangenen in concentratiekampen zelfs geen schijngestalte meer van een staat die hen nog als drager van rechten erkende. De 'Volkszugehörigkeit' werd allesbepalend, in plaats van gelijkwaardig burgerschap.

Aan die totale rechteloosheid ging een aantal stappen vooraf. Vanaf 1933 werd de Duitse democratie van de Weimar-republiek in korte tijd een dictatuur. Dat hield niet alleen een afschaffing van democratie en rechtsstaat in, maar ook van het gelijkwaardig burgerschap. Aan Joodse Duitsers, werd stap voor stap het staatsburgerschap ontnomen. Tegelijkertijd viel de bescherming van hun maatschappelijk burgerschap weg. Eerst hun beroep. Daarna hun bezittingen. En uiteindelijk hun leven.

In de bezette gebieden, zoals Nederland, ging dat net zo. Door de Rijkscommissaris voor Nederland, Arthur Seyss-Inquart, werden soortgelijke decreten en verordeningen uitgevaardigd als die sinds 1933 in Duitsland van kracht waren. Het patroon was hetzelfde. Joodse kinderen mochten niet meer naar dezelfde school als andere kinderen, de toegang tot publieke plekken werd Joodse mensen

1. E.D. Hirsch Ballin, *Auteursrecht in wording. Over structuurveranderingen in het recht van den scheppenden mensch. Openbare les*, Utrecht 1947, p. 9-10.

ontzegd, ze werden uitgesloten van het bekleden van publieke ambten en het werd ze verboden te reizen met het openbaar vervoer, om te sporten en om te recreëren. Het werd Joden, kortom, onmogelijk gemaakt te participeren in het maatschappelijk leven. Eerst werd zo hun burgerschap ontnomen, daarna kwam de moord.

Met de bevrijding van Nederland werden deze decreten en verordeningen, deze juridische uitsluitingen van het burgerschap, weer ongedaan gemaakt. Zo kon mijn grootvader weer aan het werk. Maar met het teruggeven van rechten was niet al het onrecht ongedaan gemaakt. Veel overlevenden van de Holocaust ervoeren vervreemding van een maatschappij waarin ze vóór de Duitse bezetting nog volledig participeerden. Het eigen maatschappelijk leven kon slechts geleidelijk weer worden opgebouwd, terwijl rechtsherstel een ingewikkeld en bureaucratisch proces was. Als het gaat om roofkunst is dat proces zelf nog steeds niet helemaal afgesloten. De publieke aandacht ging in Nederland vooral uit naar wederopbouw, naar bestraffing van NSB'ers en naar de moed van het Nederlandse verzet. Pas veel later kwam er, ook in de herdenkingscultuur, aandacht voor de slachtoffers van de Holocaust en daarmee aandacht voor de pijlers onder hun burgerschap.

Burgerschap begint bij de juridische erkenning van mensen als staatsburger. Daarbij hoort, hier in Nederland, bijvoorbeeld het mogen ontvangen van een paspoort, waarmee je de toegang tot het grondgebied van de staat kan krijgen, het mogen uitoefenen van het kiesrecht in de eigen staat en het zelf gekozen kunnen worden. Het gaat om de rechten die staatsburgers in staat stellen deel te nemen aan het openbare leven van de staat. Staatsburgers worden op die basis onderscheiden van 'vreemdelingen' aan wie niet of maar in beperkte mate de rechten toekomen die verbonden zijn aan het staatsburgerschap. Vreemdelingen mogen niet altijd werken, niet stemmen en niet gekozen worden. Burgerschap en staat zijn dus onlosmakelijk met elkaar verbonden: er is geen burgerschap zonder staat en geen staat zonder staatsburgers. Het is ook om die reden dat, als reactie op wat er tussen 1933 en 1945 is gebeurd, verdragen tot stand zijn gekomen ter voorkoming van staatloosheid.

Maar wat het naoorlogse verhaal ook laat zien, is dat het daarbovenop belangrijk is om daadwerkelijk mee te kunnen doen aan de maatschappij waarvan je deel uitmaakt. Om erbij te horen. Burgerschap alleen benaderen vanuit het perspectief van het juridische staatsburgerschap is daarom te beperkt. Het gaat ook om *maatschappelijk burgerschap*. De onvervreemdbare, universele rechten van de mens zijn hiervan de ondergrond. De gevangene in het concentratiekamp is elke bescherming van het recht ontzegd, maar heeft daarmee nog niet zijn onvervreemdbaar karakter als mens verloren; zijn intrinsieke menselijke waardigheid.

Met de Four Freedoms Speech van Franklin Roosevelt, 'everywhere in the world', kwam de internationale erkenning voor de fundamentele rechten van de mens. Het heeft na de Tweede Wereldoorlog aan het internationale recht een nieuwe dimensie gegeven. Het is veel meer dan het 'recht tussen staten onderling': het is ook recht voor de mensheid waardoor iedereen ergens op de wereld van rechten verzekerd is, liefst in het eigen land, maar zo nodig als vluchteling die in een ander land een nieuwe toekomst kan opbouwen. De mensenrechten hebben een centrale plek verworven in onze internationale rechtsorde.

Zolang er een internationale gemeenschap is die deze mensenrechten erkent, is er altijd een houvast wanneer iemand, groepen of staten een vacuüm van recht maken. Overal ter wereld mogen mensen weten dat zij 'onvervreemdbare' mensenrechten met zich meedragen.

Op diezelfde gedachte van het recht dat ieder *mens* waar ook ter wereld toekomt, is ook de berechting van de misdadigers van het naziregime gebaseerd. Berechting voor misdrijven tegen de menselijkheid en genocide. Dat betekent dat wie het recht voor de mensheid schendt, niet buiten schot mag blijven, ook al gaat het om leiders van staten. Het geweten van de mensheid is met misdrijven als deze geweld aangedaan.

--

De rechten die verbonden zijn aan staatsburgerschap zijn een belangrijke voorwaarde om burgerschap te ervaren. Maar nog veel belangrijker is het om daadwerkelijk deel te kunnen nemen aan de maatschappij waarin je woont. De beroemde Duits-Amerikaanse filosofe Hannah Arendt, die na haar vlucht uit nazi-Duitsland onderzoek deed naar totalitaire regimes zoals van de nazi's, zei het zo: het is 'het recht om rechten te hebben'. In de kern is burgerschap de erkenning van anderen als medeburgers, als je gelijken, met gelijke mensenrechten. Alleen onder die voorwaarde kunnen burgers ook als gelijken duurzaam deelnemen aan de maatschappij.

Als we dat op ons in laten werken en proberen te vertalen naar onze tijd en onze samenleving, wat zien we dan? Hoe gaan wij om met burgerschap? Is het iets dat we werkelijk iedereen gunnen, of zijn er groepen die wij zelf buitensluiten? Groepen voor wie een baan of bescherming door de overheid minder vanzelfsprekend is? Zijn de mensen in ons land niet alleen volgens de wet staatsburger maar ook echt deelgenoot van onze maatschappij? Is iedereen een maatschappelijk burger van onze samenleving? En hoe zit het met de mensenrechten van andere wereldburgers, van vreemdelingen?

Hoe wij met elkaar willen samenleven, hebben wij met elkaar vastgelegd in een omvangrijke hoeveelheid geschreven én ongeschreven wetten en regels, bewaakt en uitgevoerd door tal van instituties. Dat is wat we bedoelen als we het hebben over de democratische rechtsstaat. Maar onze democratische rechtsstaat kan alleen goed functioneren in een politieke en maatschappelijke gemeenschap waarin de mensenrechten worden erkend en beschermd. Een samenleving waarin burgers daadwerkelijk als gelijken kunnen participeren. Daarom is het een verantwoordelijkheid van de overheid én alle burgers om daarvoor op te komen. De overheid moet iedere burger als gelijke zien en beschermen en de ruimte bieden om te participeren in de samenleving; alle burgers moeten hun medeburgers als gelijke zien en erkennen. Dat is de opdracht van vrijheid, van onze democratische rechtsstaat.

Het recht vormt het fundament voor en de bescherming van het principe dat iedereen in een democratische samenleving aanspraak kan maken op de bescherming van zijn rechten. Het is juist dat aspect van het recht dat van 'juridisch burgerschap' ook 'maatschappelijk burgerschap' kan maken. Om zo als individu en samen met anderen aan het eigen leven gestalte te geven. Dat maakt ook dat een democratische *rechtsstaat*, gebaseerd op de menselijke waardigheid van iedere *mens*, moet voorkomen dat een meerderheid een minderheid buitenspel zet.

Het recht fundeert en beschermt, onder andere door onze grondwet. Daarin staan opdrachten voor de overheid. De ene keer betekent het dat de overheid iets niet moet doen, maar in andere omstandigheden betekent het soms dat de overheid juist wel iets moet doen. Een goed functionerende democratische rechtsstaat vraagt om een actieve overheid. Maar dat goede functioneren is ook de verantwoordelijkheid van alle burgers. Dat vraagt dus ook om actieve burgers, om actief burgerschap.

Met ‘actief burgerschap’ dragen we eraan bij dat wij ook nu de belofte aan elkaar van de rechten van de mens voldoende onderkennen. Maar is die belofte waar te maken als wij autocratische machthebbers gaan kiezen, die zich niet meer richten op het goed functioneren van de democratische rechtsstaat? Of wanneer mensen door de invloed van het technokapitalisme worden gemanipuleerd? Als er toch weer onderscheid tussen mensen wordt gemaakt op basis van een bepaald kenmerk? Burgerschap waarmaken is een opgave die met de tijd verandert, en in onze tijd alleen maar dringender wordt.

Zijn we nog steeds bereid om actief burgerschap te tonen; ons te verplaatsen in de belangen van een ander, ook als dat niet goed uitkomt? Zijn we bereid nieuwkomers aan wie wij juridisch burgerschap geven in ons land te zien als gelijken? Willen wij opkomen voor vreemdelingen die wereldburger zijn en mensenrechten hebben? Het gaat om onze gebaren, groot en klein, van solidariteit en medemenselijkheid. Alleen actief maatschappelijk burgerschap is een duurzaam fundament voor de democratische rechtsstaat.

Bij het herdenken op 4 mei en het vieren van de vrijheid op 5 mei komen die facetten van burgerschap samen. Het organiseren van herdenkingen en vieringen en het deelnemen daaraan zijn uitingen van actief burgerschap. Door stil te staan laten we zien dat we de ander als maatschappelijk burger erkennen, en de betekenis van waarden als gelijkheid, rechtvaardigheid en menswaardigheid onderkennen. Op 4 mei doorvoelen we gezamenlijk wat de consequenties zijn geweest van uitsluiting, van het begaan van misdrijven op basis van het behoren tot een groep. We doorvoelen wat er gebeurt als er een vacuüm van recht ontstaat. Daar kunnen we op 5 mei zelf wat mee *doen*, door de opdracht voor vrede en rechtvaardigheid tot de eigen opdracht te maken.

Als we de herinnering aan oorlog, bezetting en bevrijding levend houden, is dat ook een oproep om elkaar voortdurend bij te staan in de strijd voor een democratische en vrije samenleving. Door te herdenken en te vieren zijn we actieve burgers, staan we op voor de ander en voor de samenleving die we willen zijn. Op 5 mei, en op alle dagen van het jaar.

Marianne Hirsch Ballin is bestuurslid van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Daarnaast is zij advocaat-partner bij Pels Rijcken en hoogleraar Straf- en strafprocesrecht aan de Vrije Universiteit Amsterdam.